

BOĞA EL-KEBİR'İN ERMENİYE SEFERİ

Dr. Osman GÜRBÜZ*

ÖZET

Halife Mutevekkil (847-861) döneminde Ermeniyeye bölgesinde karışıklıklar çıkınca huzursuzlukları önlemek için gönderilen vali öldürüldü ve büyük bir ayaklanma başgösterdi. Halife, daha önce Babek, Mengüçur ve Hicaz isyanlarını bastırmada önemli görevler üstlenmiş Türk komutan Boğa el-Kebîr'i bölgeye gönderdi.

Boğa el-Kebîr görevine güneyde Erzen yöresinden başlayarak Van Gölü havzası, Muş ve Bitlis çevresinde kaybolan düzeni yeniden sağladı. Ertesi yıl Tiflis'i ele geçiren emir, Gökçe Göl doğusundan İspir'e kadar askeri birlikler gönderip asileri yola getirdi ve bölgedeki prenslerin büyük bir çoğunluğunu rehin olarak Samerra'ya gönderdi. Böylece yeniden kurulu düzene bağlılığı sağlayan Boğa, üçüncü yıl sonunda hilafet merkezine döndü.

I. GİRİŞ: BOĞA EL- KEBİR ve ERMENİYE BÖLGESİNİN DURUMU

Ermeniyeye, Emeviler döneminde el-Cezire eyaletine bağlı bir amillik iken, sonraları buradan ayrılarak doğrudan hilafet merkezine bağlanan bir vilayete ve bu bölgeye Araplar tarafından verilen isimdir.¹ Bölgenin Müslümanlar tarafından fethi, İyaz b. Ganem (20/640) ile başlayıp Habîb b. Mesleme (25/645)'in akınlarıyla devam eder. 32/653 yılında Muaviye ve Theodor Reştunî arasında yapılan antlaşma, yöredeki bütün yerli prenslikleri kapsayan otonom bir yönetim tarzı öngörüyordu. Genellikle Dubeyl'de oturan ve ana görevi iç ve dış düşmanlara karşı ülke güvenliğini sağlamak olan eyalet valisi, halife tarafından atanırdı. Bu amacını gerçekleştirmek üzere emri altında belirli bir askeri güç bulunduran vali ayrıca vergilerin vaktinde ödenmesinden de sorumluydu. Bunların dışında yönettikleri halkın iç işlerine karışmayan görevliler, bu işi yerli beyler (Arapça: Batrik; Ermenice: İşhan ve Naharar)'e bırakmışlardı. Halkın önemli bir kısmını yerli Ermeniler oluştururken, Arap toplulukları genellikle Dubeyl, Kalikala(Erzurum),

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü.

¹ "Miladi XIV. Asrın ortasından itibaren, Ermeniyeye adına bir daha rastgelmekteyiz." Streck, "Ermeniyeye", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1948, IV, 322.

Tiflis, Berda'a gibi şehirlerde toplanmışlardı. Bununla birlikte Siirt, Malazgirt ve Ahlat dolaylarında toprağa bağlı önemli ölçüde Arap kolonileri vardı.

Müslümanların bölgeye gelişini kendi dindaşları olan Bizanslılar'a tercih eden Ermeniler onlara karşı da yerli yersiz başkaldırılardan geri durmuyorlardı. Abbâsîler ve Bizanslılar arasında sık sık saf değiştiriyorlardı. Emevîler döneminde Müslüman hâkimiyeti orada sağlam bir şekilde yerleşmediği için zaman zaman halîfelik yönetimine zor anlar yaşattılar. Abbâsîler zamanında da bölge azımsanmayacak ayaklanmalara sahne oldu. Fakat yörede Abbâsî hâkimiyetine karşı en tehlikeli başkaldırı hiç kuşkusuz halîfe el-Mütevekkil(847-861) döneminde patlak verdi. Halîfe, bu ayaklanmayı bastırmak için kudretli komutanlarından Boğa el-Kebîr'i büyük bir orduyla Ermeniyeye bölgesine gönderdi(238/852). İsyanı bastırmak için hemen kolları sıvayan bu deneyimli Türk generali, kendisine verilen çetin görevi ancak üç yılda tamamlayabildi. (241/855)

Makalemizde bölgede başgösteren bu ayaklanma, gelişimi ve bastırılmasını incelemeye çalışacağız. Ancak konunun daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle isyanı büyük bir maharetle ortadan kaldıran Boğa el-Kebîr'in hayat hikayesine kısaca değinmek istiyoruz.

1. BAŞARILARLA DOLU BİR GEÇMİŞ: BOĞA EL-KEBİR

Ebû Mûsâ Boğa² el-Kebîr' et-Türki, 153/770⁴ yılında doğdu. Onun hangi yılda Abbâsîlerin hizmetine girdiğine dair bir bilgiye kaynaklarda rastlayamıyoruz. Ancak isim ve ünvanını göz önüne alarak kendisinin birinci nesil olarak Abbâsî

² Boğa, Türkçe bir sözcük olup değişik Türk lehçelerinde farklı yazım şekillerine rastlanmaktadır. Boğa, Azerbaycan Türkçesi'nde "buğa", Kazak Türkçesi'nde "buka", Özbekçe "buka", Tükmen dilinde "buğa", Uygurcu'da "buka", Rusça'da ise "buk, bugay" diye söylenir. Ercilasun, Ahmed Bican, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1991, s. 77. Kaşgarlı Mahmud sözcüğü, "boka" şeklinde kaydetmiştir. Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, TTK Yay., Ankara, 1986, II, 79-21; III, 226-16; II/308. Ayrıca Boğa sözcüğünden türeyen ve buğarsak, buğasamak, buğarsamak şeklinde okunan ve boğa istemek, boğaya gelmek anlamında fiil günümüz Anadolu lehçelerinde çok sık kullanılmaktadır. Bkz. *Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TTK Yay., Ankara, 1965, II, 725. Biz ise sözcüğün Türkiye Türkçesi'ndeki kullanımını makalemizde esas aldık.

³ Boğa'nın Arap dilinde "büyük" anlamına gelen "el-kebîr" sözcüğü ile nitelendirilmesinin sebebi şudur: Boğa el-Kebîr'in Mûsâ adlı bir oğlu kısa zamanda Abbâsî dönemi Türk komutanları arasında öne çıkmasını bilerek, babası gibi çok önemli görevlerde bulunmuştur. İslam Tarihçileri baba ile oğlu birbirlerinden ayırabilmek için babayı "Boğa el-Kebîr", oğluna "Boğa es-Sağîr" diye çağırılmışlardır. Bkz. et-Taberî, Ebû Cafer Muhammed, *Tarihu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrût, 1987, X, 115; İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, yay. C. J. Tornberg, Beyrût, 1982, V, 118.

⁴ Mes'ûdi, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali.(ö. h. 346), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kâhire, 1973, IV, 161.

yönetiminde görev aldığını söylebiliriz.⁵ Tarih sahnesinde ilk kez onu Me'mûn(813-833) döneminin ünlü veziri Hasan b. Sehl es-Serahî'nin memluku⁶ olarak görüyoruz.

Adı geçen Hasan b. Sehl ve Ebû Ya'kûb Mu'tasım(833-842) önceleri birlikte hareket ediyorlardı.⁷ Bu yakınlık ve işbirliği sırasında Boğa el-Kebîr'in müstakbel halîfenin dikkatini çekip beğenisini kazandığını sanıyoruz. Bundan sonra Mu'tasım ve Boğa arasındaki ilişkiler güçlenerek artmaya devam eder. Dostluk yeni akrabalık bağlarıyla pekiştirilirken⁸, Boğa da bundan böyle Boğa el-Kebîr et-Türkî el-Mu'tasım diye anılmaya başlar. Halîfe Me'mûn'un ölümü üzerine yerine kardeşi Mu'tasım'ın geçmesi, Boğa ile birlikte Abbâsî ordusunda bulunan Türk kumandanlarının durumunu iyice güçlendirir.⁹

Boğa el-Kebîr'i ilk kez Halîfe Mu'tasım (833/842) döneminde, şaşırtıcı derecede manevra kabiliyetine sahip, taktik dehası¹⁰ ile Abbâsî güçlerini senelerdir uğraştıran Babek ayaklanmasını bastırmak için düzenlenen askeri harekât sırasında görüyoruz. H. 220/835 yılında Afşın büyük bir orduyla Azerbaycan'a ulaştı. Aynı yıl Mu'tasım askeri ücret ve harcamalar için gerekli mal ve parayı yardımcı kuvvetlerle birlikte¹¹ Boğa komutası altında Afşın'a ulaştırılmak üzere yola çıkardı.¹² Durumdan haberdar olan Babek, derhal yardımın yerine ulaşmadan yağmalanmasını planlıydıysa da, Afşın'ın mukabil taktik ve atağıyla canını zor kurtardı.¹³

⁵ "Dikkate değer bir husus da, Abbâsî hizmetine giren Türk komutanların İslamiyeti kabul etseler bile, memleketlerindeki isim ve ünvanları ile anılmaktadır. Ancak ikinci neslin isimleri değişmiştir." Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları (1) İnâk et-Türkî", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1971, II, 51-52.

⁶ Es-Safadî, Selahaddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Stuttgart, 1991, X, 172-173; Hasan b. Sehl hakkında geniş bilgi için bkz. Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali (ö. 463), *Tarihü Bağdad*, Beyrût, ts., V, 319-323; es-Semânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya, ys., 1980, VI, 23.

⁷ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kâhire, 1981, s. 388-389.

⁸ "Boğa'nın oğlu Mûsâ, el-Mütevekkil'in teyzesinin oğlu olup..." İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 98.

⁹ İbn Tağrıberdî, Cemâluddin Ebi'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 847/1448), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kâhire, 1963, II, 235.

¹⁰ Günaltay, M. Ş., "Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler", *Belleteri*, Ankara, 1942, VI/23-24, 199.

¹¹ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 554.

¹² Et-Taberî, *Tarih*, IX, 545; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 449; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ Hâfız (ö. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3. bs., I-XIV, Beyrût, 1987, X, 295.

¹³ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 545, 546, 547; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 450, 451.

Ertesi sene h. 221/836 baharında Afşın Boğa'ya gerekli direktifleri verip Babek'e öldürücü darbeyi indirmek üzere hareket etti. Ancak Boğa'nın Afşın'ı beklemeyen saldırıya geçmesi herşeyi alt üst etti. Babek'in kurduğu pusularda çok sayıda askerini kaybeden Boğa, geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁴

Bu yenilgilerin ardından, yeniden Babek'e karşı ortak bir saldırı kararı alan Afşın ve Boğa, dondurucu soğuk ve sağnak yağmurlar sebebiyle bir kez daha planlarını gerçekleştiremediler. Havaların düzelmesiyle yeniden Babek kuvvetlerine karşı saldırıya geçen Afşın, ona önemli ölçüde zarar verdirerek geri döndü. Olup bitenden habersizce Babek'in merkezi el-Bazz'a doğru ilerleyen Boğa ise, Afşın'ın geri çekildiğini ancak şehre çok yaklaştığı bir sırada öğrenebildi. Bin bir zorlukla geri çekilmeğe uğraşırken bir gece Babek'in ani baskımına uğrayıp büyük kayıplar verdi. Çadırından yalın ayak kaçıp kurtulmaya çalışan Boğa, bir adamının yardımı sayesinde kendisini güçlükle Heşdatzar şehrine atabildi. Daha sonra Afşın'ın yazılı emriyle Merağa'ya döndü.¹⁵

Bu olaylar sonucu Boğa'nın Afşın'ın yanındaki önemi hayli sarsılmış olmasına rağmen, Babek'in yenilip ele geçirilmesine kadar devam eden süreçte onun yanında olduğu kuvvetle muhtemeldir.¹⁶

Bizans'ın İkonolast'lar döneminin son hükümdarı olan Theophilos(829-842)'un Zapetra (Doğan Şehir), Malatya ve diğer sınır boylarında işlediği cinayetler o kadar barbarca oldu ki, çok metin olan Mu'tasım bile bu zulümler anlatılırken kendisini tutamayarak ağlamıştı.¹⁷ H. 223/237 yılında bizzat Halifenin katıldığı 200.000 kişilik bir ordu Afyon yakınlarında Bizans'ın en önemli şehirlerinden olan Ammuriya (Amorion) üzerine yürüyerek şehri fethetti.¹⁸ Boğa el-Kebîr, işte bu ordunun artçı birlikler komutanıydı. Ayrıca dönüş esnasında bastırılan Abbas b. Me'mûn isyanında önemli görevler üstlenmişti.¹⁹

Boğa el-Kebîr h. 225/839 yılında Azerbaycan'da baş gösteren Mengüçür ayaklanmasını bastırdı. Afşın'ın akrabası ve Azerbaycan valisi olan Mengüçür bazı yolsuzluklarının açığa çıkması üzerine etrafına topladığı ayak takımı ile bölgedeki sarp bir kaleye çekilerek savunmaya geçti. Boğa, onu kısa zamanda yakalayarak

¹⁴ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 555; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 456; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 296.

¹⁵ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 559; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 459.

¹⁶ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsiler Devrinde Türk Kumandanları (1) Boğa el-Kebîr et-Türki", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara, 1965, II, 198.

¹⁷ Günaltay, a.g.m., s. 203.

¹⁸ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vazih, *Tarihü'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrût, 1992, II, 476; Sa'id b. Batrik, *Kitabu't-Tarihî'l-Mecmu'* 'ala't-Tahkîk, Yahya b. Sa'id el-Antakî'nin Tarihî ile birlikte, yay. L. Chikho, B. Carra de Vaux ve H. Zeyyat, Beyrût, 1909, I, 60.

¹⁹ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 609; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 491.

isyânı söndürdü ve kendisini Samerra'ya getirdi.²⁰ Aynı yıl Boğa ünlü komutan Afşın'ın yargılanıp tutuklanmasında görev aldı.²¹

Boğa el-Kebîr yeni halife el-Vâsık (842-847) döneminde de çok önemli görevler üstlendi. O ilk önce Hicaz dolaylarında ayaklanıp yol kesen, huzursuzluk çıkaran, hac yollarını kesip hacıları yağmalayan Süleymoğulları'na karşı harekete geçti. Daha önce üzerlerine gönderilen hükümet kuvvetlerini bozguna uğratarak azgınlıklarını artıran asiler, Boğa karşısında tutunamayarak ağır bir yenilgiye uğradılar. Bir kısmı, ağaçlara asıldı, bir kısmı ise tutuklanarak Medîne'de hapsedildi (230/845).²² Bölgeden ayrılmayarak huzuru yerleştirmeye çalışan Boğa, bu olaydan tam iki yıl sonra Yemâme'de Numeyroğulları'nın çıkarmış olduğu isyanı bir yıl devam eden ısrarlı bir takiple tamamen yok etti ve Samerra'ya döndü.²³

Vâsık'tan sonra hilafete geçen el-Mütevekkil ile de sağlam ve güvenilir ilişkiler kuran Boğa, onun döneminde Ermeniyeye ve Bizans seferlerini²⁴ yönetti. Mütevekkil'i katletmek isteyen muhalif grup bu emellerine ancak türlü hile ve desiselerle Boğa'yı onun yanından uzaklaştırdıktan sonra ulaşabildiler.²⁵ Burada değinilmeyen daha başka hizmetleri vardı.²⁶ Korkusuz²⁷, kalender, peygamber sevgisiyle dolu²⁸ ve halk tarafından sevilen bir kimseydi.²⁹ Babek'in adamlarının amansız takibi esnasında bile namazlarını geçirmeyecek kadar dindardı.³⁰ Kuşkusuz onun en büyük başarısı, iç isyanları bastırma konusunda gösterdiği beceri, deneyim ve üstün yeteneklerle ortaya çıkmıştı.

²⁰ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 478; Taberî, *Tarih*, IX, 639-640; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 505; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 302.

²¹ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 648; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI, 516; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 305.

²² Ya'kûbî, *Tarih*, II, 480; Taberî, *Tarih*, IX, 669vd.; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurahman Ali b. Muhammed (ö. 579), *el-Muntazam fi Tarihi'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, I-XVIII, Beyrût, 1992, XI, 150-151; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 12 vd.; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, II, 257-258.

²³ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 687-689; İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 176; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 28; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, II, 262.

²⁴ "Mütevekkil Boğa'yı rebiü'l-âhir ayında Dımaşk'tan yaz seferine gönderdi. O da Samule'yi fethetti." İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI, 322. Krş. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 85.

²⁵ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 115.

²⁶ Onun hac güvenliğini sağlaması hakkında bkz. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 479. Ayrıca Musta'n'ın hilafete gelmesindeki rolü ve çıkan karışıklıkları bastırması konusunda bkz. İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 117-118.

²⁷ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 161.

²⁸ Mes'ûdî, *Murûc*, IV, 161.

²⁹ İbnu'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XII, 11.

³⁰ Et-Taberî, *Tarih*, IX, 557.

2. İSYANIN AYAK SESLERİ

Halife Mütevekkil yönetime geçince, Ermeniyeye'de bazı huzursuzluklar görülmeye başlamıştı.³¹ Halifelik merkezindeki taht kavgaları ve geniş imparatorluk coğrafyasında meydana gelen iç karışıklıklar, Ermeni prenslerinin bağımsızlık arzularını gerçekleştirmek için uygun bir ortam oluşturmuştu. Yeni halifenin bölgede kaybolan huzuru yeniden sağlayıp Ermeniler üzerinde devlet otoritesini kurması, onun öncelikli kaygılarından birisiydi.³² Yörede önde gelen prensliklerden bir kısmı, aralarında iş ve güç birliği yaparak kendi bölgelerinde hâkimiyeti ele geçirmişlerdi.³³ Bu gelişmeler üzerine, Mütevekkil, 843 yılında Ebû Sa'îd Muhammed b. Yûsuf el-Mervezî'yi Ermeniyeye valisi olarak atadı.³⁴ Ebû Sa'îd, ilk iş olarak önde gelen prensliklerin artık ödemedikleri haracın ödenmesini istedi. Vaspurakan³⁵ prensi Aşot Ardzurunî ve Muş³⁶ prensi Bagrat Bagratunî 849 yılında haracı Ebû Sa'îd'e ancak askeri yaptırım zoruyla ödediler.³⁷

Ertesi yıl Ebû Sa'îd, hem vergilerin ödenmesi, hem de otoritenin sağlanıp sukunetin yeniden dönmesi için, bölgenin Müslüman beylerinden Malazgirt emiri 'Ala Şahab'ı Vaspurakan'a gönderdi. Vergilerin tamamı alınıncaya kadar harekâtına devam emrini alan Şahab, Albak³⁸ yöresine kadar gitti.

Albak'tan dönen Şahab, Erciş yakımlarında Arcuc köyünde karargâhını kurdu. Kendi bölgesindeki operasyonlarından rahatsızlık duyan Vaspurakan prensi Aşot Ardzurunî etraftan toplamış olduğu diğer küçük prenslerle birlikte Şahab'a ani bir baskın düzenledi. Şahab kaçarak Muradiye kalesine sığındı.³⁹ Ebû Sa'îd

³¹ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.

³² Laurent, J., *L'Arménie Entre Byzance Et L'Islam Depuis La Conquête Arabe Jusqu'en 886*, Paris, 1919, s. 117.

³³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.

³⁴ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489; Laurent, *L'Arménie*, s. 117.

³⁵ Vaspurakan bölgesi: Kaynaklarda sınırlarının belirlenmesinde küçük değişiklikler görülmesine rağmen kabaca Van İli'ni kapsayan Târîhi prensliğin ismi olarak geçmektedir. Bkz. Laurent, *L'Arménie*, s. 22, 23 vd.

³⁶ Taron.

³⁷ Laurent, *L'Arménie*, s. 118; Grousset, René, *Histoire De L'Arménie Des Origines A 1071*, Paris, 1947, s. 355.

³⁸ Bkz. Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489. Albak: Van İli, Başkale İlçesi'nin kuzeydoğusunda hemen İran sınırı boyunca merkezi Albayrak kasabası olan bir grup köyün genel ismidir. Burası daha çok Büyük Albak olarak tanınır. 1899 nüfus sayımında burası, Hakkârî sancağında Başkale köyünün bağlı olduğu ilçe merkezi olarak gösterilmektedir. Bkz. Mayewski, *Van-Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiği*, terc. Süvari Binbaşı Sadık Bey, Matbay-ı Askeriye, İstanbul, 1330, s. 297.

³⁹ Laurent, *L'Arménie*, s. 117; Grousset, *L'Arménie*, s. 3.

Muhammed bir yandan da bölgenin diğer bir Müslüman beyi olan Erzen emîri ⁴⁰ Mûsâ b. Zurâre'yi Muş bölgesi prensi Bagrat'tan haracı almakla görevlendirdi. Ebû Sa'îd muhtemelen bu iki Müslüman prensi Hıristiyan Ermenilere karşı görevlendirmek suretiyle daha sonra görüleceği üzere aralarında belli bir ölçüde yakınlaşmanın var olduğu Müslüman ve Hıristiyan prensliklerinin arasını açmayı düşünüyordu. Mûsâ b. Zurâre'nin istediği haracı vermeye yanaşmayan Bagrat, akrabası Vaspurakan prensi Aşot'a elçiler göndererek işbirliği önerisinde bulundu. Aşot, Bagrat'ın önerisini kabul ederek vasalı bulunan küçük prensliklerin askerlerine de çağrı yaptı ve kendi birliklerine katılmalarını istedi. Kısa süre içerisinde Bagrat'ın ordusuna katılan birleşik Ermeni güçleri, Mûsâ b. Zurâre'ye aynen Şahab'a yaptıkları gibi ani bir baskında bulunarak, kuvvetlerini bozguna uğrattılar.⁴¹

H. 236/851 yılında Ebû Sa'îd Muhammed askeri bir harekâttan dönerken aniden öldü.⁴² Mûtevekkil, babasının yerine oğlu Yûsuf b. Muhammed'i görevlendirdi. O da hemen bölgeye ulaşarak görevine başladı ve gerekli yerlere temsilciler gönderdi.⁴³

Ermeni kaynakları, yeni vali Yûsuf b. Muhammed'in Vaspurakan prensi Aşot Ardzurunî ve Muş prensi Bagrat Bagratunî'yi zincirleyip Samerra'ya getirme görevi verildiğini belirtirler. Bu görev başarıyla tamamlandıca iki prensin toprakları Yûsuf'un olacaktı.⁴⁴

Yûsuf, çok sayıda askerle birlikte Musul üzerinden Hakkari güneyindeki Küçük Aibak'a ulaştı. Burası ile Büyük Albak arasında ve Büyük Zap suyu kenarında bulunan Adamakert şehrinde karargâhını kurdu.⁴⁵ Ermeni prenslerine mektuplar göndererek kendi yanına gelmelerini ve ödenmeyen vergilerin getirilmesini istedi. Bazıları bu çağrıya uydular.⁴⁶ Yûsuf, Vaspurakan prensi Aşot Ardzurunî'nin yanına gelmesi için haber gönderdi. Fakat prens böyle bir davetin altında yatan tuzağı sezmemekte gecikmeyip bu emre uymak yerine Van şehri kuzeyinde Karasu ırmağı ve Muradiye arasındaki bölgeye çekildi. Buradan annesi prenses Ripsime'yi değerli armağanlarla birlikte emir Yûsuf'a gönderdi.⁴⁷ Aşot,

⁴⁰ Erzen için bkz. Guy Le Strange, *The Land of The Eastern Caliphate*, Ar. Trc. Beşir Fernis- Corc Avvad, Beyrût, 1975, s. 144. Günümüzde Siirt Kurtalan ilçesi, Yanarsu Bucağı yerinde eski bir şehir.

⁴¹ Laurent, *L'Arménie*, s. 117; Grousset, *L'Arménie*, s. 857.

⁴² "Ayakkabısının birini giydi; diğerini giymek için uzatırken ölerək düştü." Ya'kûbî, *Tarih*, II/489; Taberî, *Tarih*, X, 37.

⁴³ Et-Taberî, *Tarih*, X/37.

⁴⁴ Bkz. Grousset, *L'Arménie*, s. 357.

⁴⁵ Grousset, *L'Arménie*, s. 357.

⁴⁶ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.

⁴⁷ Grousset, *L'Arménie*, s. 357.

annesi aracılığıyla ayrı bir barış antlaşması yaptı.⁴⁸ Bunun üzerine Yûsuf, Vaspurakan'dan ayrılarak Müslümanların elinde bulunan Ahlat'a hareket etti. Buradan prensler prensi⁴⁹ denilen Muş prensi Bagrat Bagratuni'ye yanına gelmesi için çağrıda bulundu. Komşusu ve müttefiki Aşot'un kendi paçasını kurtarmak için yaptığı antlaşma bir yandan onu korkuturken, diğer yandan emîrin tutumu konusunda kendisini ümitlendirmişti. Ayrıca Grousset, Yûsuf'un Bagrat'a son derece diplomatik bir üslup kullanarak, ileride Bağdat'a dönmesi durumunda bölgenin yönetiminin kendisine bırakılacağını söylediğini belirtir. Bagrat eman dilemek⁵⁰ üzere Ahlat'a ulaşınca, Yûsuf onu derhal tutuklatıp zincirleterek Samerra'ya gönderdi.⁵¹

3. İSYANIN BÜYÜMESİ ve VALİ YÛSUF'UN ÖLDÜRÜLMESİ

Yûsuf ve oğlunun halîfelik merkezine gönderilmesinin ardından Ermeni prensleri Bagrat'ın yeğeninin başkanlığında bir toplantı yaparak Bagrat'ın intikamını almaya karar verdiler. Yeni valinin Bagrat'ın yönetim merkezi olan Muş çevresinde uygulamaya koyduğu katı kurallar,⁵² Ermeni prenslerinin kendi halklarını kolayca harekete geçirmesini sağladı. Yûsuf'u öldürmek üzere yemin edenlere Bagrat'ın damadı olan Erzen emîri Mûsâ b. Zurâre de katılmıştı.⁵³

Ermenilerin niyet ve planları Sevâde b. Abdulhamid el-Heccâfi tarafından Yûsuf'a bildirilerek Muş'ta durmaması kendisine söylendi. Ancak Yûsuf bunu kabul etmedi. Kar yağış etrafı kaplayınca her yönden akın akın Muş'a gelen Ermeniler şehrin surunu kuşattılar. O yıl görülmemiş ölçüde kar yağmış her yanı kapatmıştı.⁵⁴ Kuşatmacıların çoğunluğunu Muş Güneyi Dağları'ndan yanlarından hiç eksik etmedikleri mızraklarıyla kopup gelen vahşi dağlılar⁵⁵ oluşturuyordu. Yûsuf onlara karşı koymasına rağmen kısa zamanda Müslüman garnizonundaki bütün savaşçıları öldürdüler. Yakınındaki bir kiliseye sığınan Yûsuf ayaklanmacıların sıkıştırması sonucu kilisenin kubbesine tırmandı, dağlılar onu izleyerek mızraklarını sırtına

⁴⁸ Laurent, *L'Arménie*, s. 118.

⁴⁹ Et-Taberî, *Tarih*, X, 38; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 58.

⁵⁰ Ya'kûbi, *Tarih*, II, 489; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 58. Taberî, Bagrat'ın emirlik hevesinde olduğunu (Taberî, *Tarih*, X, 38); Laurent ise "ihanelle tutuklandığını" (Laurent, *L'Arménie*, s. 118) söyler ve Bagrat'ın daha önce yaptıklarını unutmış görünür.

⁵¹ Ya'kûbi, *Tarih*, II, 489; et-Taberî, *Tarih*, X, 38; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 58; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 329.

⁵² Grousset, *L'Arménie*, s. 358.

⁵³ Et-Taberî, *Tarih*, X, 38; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 58.

⁵⁴ "Kar, en az yirmi zırâ' idi" et-Taberî, *Tarih*, X, 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 329.

⁵⁵ Bu dağlılar oturdukları bölgenin ismiyle çağrılırlar. Bölge İslam Tarihçilerince "huyit" (et-Taberî, *Tarih*, X, 39); batılı Tarihçilerde "Khoith" diye adlandırılmakta olup günümüzde Bitlis ili Mutki ilçe merkezinin yukarı kısımlarında bir mezrada yer almaktadır. Bkz. Mayewski, a.g.e., s. 347.

saplayıp vahşice öldürdüler.⁵⁶ Yûsuf ile birlikte savaşmayanların ise canlarını kurtarabilmeleri için elbiselerini çıkarıp çırılçıplak, buz gibi soğukta zorla yürütmüşler, bu yüzden büyük kısmı ölmüş, kurtulanların ise şiddetli soğuktan parmakları düşmüştü.⁵⁷ Ayrıca kışlık için Yûsuf'un çevre yerleşim birimlerine göndermiş olduğu adamlarından her bir grubun peşine aynı günde prensler komutasında askeri güçler göndererek hepsini öldürdüler. Ramazan ayı esnasında meydana gelen bu olayların ardından bölgede huzursuzluklar iyice arttı.⁵⁸

II. BOĞA el-KEBİR'İN ERMENİYE SEFERİ

1. BOĞA el-KEBİR AHLAT'TA

Bir yandan Yûsuf'un öldürülüşüne Erzen emîri Mûsâ'nın karışması, diğer yandan Tiflis'te emîr İshak ayaklanmasının uzayıp gitmesi zaten başını alıp gitmiş Ermeni dikbaşlılığını iyice çığırından çıkarmıştı. Ermeniyeye'deki durumun daha da tehlikeli bir hal alması üzerine Halife Mûtevekkil h. 237/851 yılı ortalarında, bundan önce bir çok ayaklanmayı büyük bir başarıyla bastıran Türk komutan Boğa el-Kebîr'i isyanı söndürmek ve Yûsuf'un öcünü almak için kalabalık bir orduyla⁵⁹ bölgeye gönderdi. "İlerlemiş yaşının savaşıma arzusunu söndüremediği" Boğa el-Kebîr,⁶⁰ Ermeniyeye'de isyan eden bütün Hıristiyan kökenli prenslerin yanı sıra baş kaldıran Müslüman emîrlerin de zincirlenip halifeye getirilmesi göreviyle yola çıktı.

Musul ve el-Cezîre üzerinden Ahlat'a giderken önce yol üzerinde bulunan Mûsâ b. Zurâre'nin bulunduğu Erzen şehrine uğradı. Orada Mûsâ'nın kardeşleri İsmail, Süleyman, Ahmed, İsa Muhammed ve Harun bulunuyordu. Erzen emîri yukarıda belirtildiği gibi halifenin temsilcilerine sırt çevirip ayaklanmacılarla işbirliğinde hiç tereddüt etmemişti. Bagrat'ın damadı olduğu için onun toprakları

⁵⁶ Ermenilerin Muş'ta Yûsuf ve beraberindekilere karşı tutumları, bizzat Ermeni Tarihçileri tarafından vahşet olarak nitelenir. "Tomas Ardzuruni'nin Tarihi bu noktada korkunç bir vahşiliğe bürünür." Bkz: Grousset, *L'Arménie*, V, 358.

⁵⁷ Et-Taberî, *Tarih*, X, 38; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X, 329.

⁵⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 489.

⁵⁹ Boğa'nın ordusunun sayısı hakkında 200.000 gibi abartılı rakamlar, bundan kısa bir süre önce bizzat halife Mu'tasım'ın da katılıp Bizans'a karşı kazandığı Ammuriye savaşında bulunan askerlerin sayısı ile karşılaştırılınca daha iyi anlaşılır.

⁶⁰ "Taberî (III, 1409), isyanın bastırılmasına Boğa es-Sâğîr'in gönderildiğini kaydetmektedir. Taberî'den daha eski ve o devri yaşamış olan Ya'kûbî ve Belâzûrî'nin Boğa el-Kebîr'i göstermeleri ve bu devir vukuatını Taberî'den almış olan İbnü'l-Esîr'in de Taberî'nin aksine ilk iki müellifi desteklemesi, kanaatimizce Taberî'nin yanlış olduğunu göstermektedir. Bu arada şunu da kaydedelim ki, Boğa es-Sâğîr bu sırada böyle mühim bir isyanı bastırmağa memur edilecek kadar itibar sahibi değildir. Üstelik René Grousset Ermeni kaynaklarına müracaat etmek suretiyle kaleme aldığı eserinde (Grousset, *L'Arménie*, s. 358 vd) kumandanların Boğa el-Kebîr olduğunu yazar. Ayrıca bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, a.g.m., s. 201, dipnot: 26.

üzerinde hak sahibi olduğunu sanıyordu. Bütün bu suçlarını hatırlayarak Boğa'dan eman dilemek istemiş; fakat derhal zincirlenerek hilafet merkezine gönderilmişti.

Boğa el-Kebîr, Erzen'den sonra kuzeye doğru ilerleyerek karargâhını Van Gölü'nün kuzeybatı köşesinde yer alan Ahlat şehrinde kurdu. Burası uzun zamandan beri hem Müslüman kimliğiyle hem de merkezi konumuyla dikkat çekici stratejik bir üss idi. Boğa el-Kebîr, önce Bagrat Bagratuni'nin oğulları prens Aşot ve Davit'i yakalamak için Taron bölgesine doğru hareket etti. Daha sonra Yûsuf'un kanını dökerek acımasız bir şekilde Müslümanları soğuk karlar üzerinde gezdirip, işkence eden Huyit ve Sason yöresi Ermenilerinden bir kısmını kılıçtan geçirip ⁶¹ diğer bir kısmını ise esir alarak Ahlat'a döndü.

Bir süre sonra Boğa'nın kendisi, merkezi Malazgirt olan Apahunik taraflarına akınlarda bulunurken, komutanlarından Zîrek, Tatvan üzerinden Van Gölü'nün güney bölgelerine⁶² akınlarını sürdürdü. Buradaki isyancıların bir bölümü Bahçesaray taraflarındaki sarp vadilere kaçtılar; ancak Zîrek onların peşini bırakmadı. Kuşkusuz bu derin vadiler ve dar geçitler içinden geçerken beklenmedik saldırılara uğruyorlardı. Ermeni Tarihçileri cılız sapanlarıyla, tek sıra halinde dar geçitlerde ilerlemekte olan Zîrek'in askerlerinin, nasıl çobanların ilkel sapanları ile bombardımana tutulduğunu anlatırlar.⁶³ Van Gölü güneyinde ayaklanmacıları sindiren Boğa'nın komutanı Armetet ⁶⁴ yoluyla Van şehrine geldi.

Vasurakan prensi Aşot Ardzurunî ise bağlıları ile birlikte Albak yöresinde ele geçirilemez sarp bir kaleye sığınmışlardı.⁶⁵ Aşot'un bulunduğu kale bizzat Boğa tarafından kuşatıldı.⁶⁶ Kalenin sağlamlığına güvenen Aşot kendisinden emindi. Fakat Boğa'nın ısrarlı kuşatması karşısında çaresiz kalan Aşot'un vasalı olan iki yardımcısı Muşel Vehevunî ve Vahan Trunî, gizlice Türk emîre mektup yazarak onlara eman verildiği takdirde metbuluğunu tanıyacıklarını bildirip, kendilerine topraklarında oturma izni verilmesine karşılık Aşot'u teslim edeceklerini belirttiler. Kuşatmadan kurtulamayacağını anlayan Aşot, yardımcılarında beliren çözülmeyi farkedince durumunun ümitsizliğini anladı ve hemen Boğa'ya giderek teslim oldu.⁶⁷ Oğlu, kardeşleri ve diğer aile bireyleri ile birlikte Samerra'ya gönderildi. Bir deve

⁶¹ İslam ve Ermeni kaynakları bu bölgede öldürülenlerin sayısını 30.000 olarak gösterirken sadece Tağrıberdî 3.000 rakamını verip bir başka nüshada ise yine 30.000 sayısını vermektedir. Bkz. İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, II, 290.

⁶² Burası Ardzurunîlerin toprakları olup Reştunik diye adlandırılmaktadır.

⁶³ Grousset, *L'Arménie*, s. 361.

⁶⁴ Van'ın Edremit İlçesi

⁶⁵ Ermeni Tarihçileri Aşot'un Taronavon kazası Nkan şatosuna kapandığını bildirirler. Bkz. Grousset, *L'Arménie*, s. 361.

⁶⁶ Ya'kübî, *Tarih*, II, 489; et-Taberî, *Tarih*, X, 39; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 59.

⁶⁷ Ya'kübî, *Tarih*, II, 39; et-Taberî, *Tarih*, X, 39.

kervanıyla halifelik sarayına gönderilen tutsaklardan iki prens bir boğaz geçidinde kurtulup kaçmaya çalıştılar; fakat yakalandılar.⁶⁸

Aşot Ardzurunî'nin yakalanmasından sonra Boğa, aynı bölgede bir başka kaleye sığınmış olan Aşot'un kardeşi Gurgen Ardzurunî'nin peşine 15.000 kişilik bir askeri birlik gönderdi. Kardeşi Aşot'un öldürülmeyip eman verilmesi onu ümitlendirmişti. Daha önce kendisinden söz edilen annesi prenses Ripsime'yi Boğa'nın karargâhına gönderdi. Umduğunu bulamayan Gurgen bu görüşmeler yoluyla kendisinin ele geçirilmek istendiğini anlayınca Zav ırmağı kenarında sıkıştırıldı ve çarpışmaya girdi. Üzerine gönderilen birliğe ümitsizliğin vermiş olduğu cesaretle saldıran Gurgen, Boğa'nın askerlerine önemli ölçüde zayıt verdirerek⁶⁹ bölgeden uzaklaştı. Fakat Boğa onun peşini bırakmayarak yakalanması için başka bir planı uygulamaya koydu. Kendisine vadedilen Vaspurakan prensliğinin çekiciliğinden kurtulamayan Gurgen hemen Boğa'nın huzuruna çıkarak onun elinden Vaspurakan taçını giydi. "hilatlar giydirdi, kılıcını kuşandırdı ve onu cins bir katıra bindirdi. Önünde ve arkasında son derece süslenmiş zırhlı atlar kendisine eşlik ediyordu. Borazan sesleri ve davul gümbürtüleri arasında, eli baltalı ve değnekli görevliler halk yığınlarını uzaklaştırmaya çalışırken, bir münadı kardeşi Aşot'un yerine Gurgen'nin prensliğini ilan ediyordu."⁷⁰ Biraz sonra oyun bitiyor ve Boğa Gurgen'i yakalatarak Samerra'da kardeşi Aşot'un yanına gönderiyordu.

Gurgen'in diğer kardeşi Grigor Ardzurunî Abhazya'ya kaçarken Ardzurunî kolundan Gurgen Ebubelc ise annesinin amcasının oğlu olan ve Bagrevan prensi Kurdik Mamikyon'un yanına çekildi. Daha sonra Emîr Boğa'nın bu taraflara yöneldiği haberini alan Ebubelc'in oğlu, Bizans arazisi ile sınır olan daha güvenli İspir prensliğine sığındı.

237/851 yılı boyunca Van, Muş, Malazgirt yöresindeki Ermeni beylerinin isyanlarını bastırmakla uğraşan Emîr Boğa, 852 yılı kışını geçirmek üzere Dubeyl'e gitti. Burada huzursuzluk çıkaranlar sorgulanıp yargılandı.⁷¹ Yeniden akınlara

⁶⁸ Grousset, *L'Arménie*, s. 361.

⁶⁹ Grousset, *L'Arménie*, s. 361.

⁷⁰ Grousset, Boğa'nın tuzağını, Gurgen'in bahtsızlığını yana yakıla anlatırken (*L'Arménie*, s. 362) prenslerin iki yüzlü bencil ve ihanetkar tutumlarını ustaca saklamaya çalışır. Diğer yandan Laurent, bunların kendilerini kurtarabilmek amacıyla hemen Boğa ile görüşmeler yaptıklarını, bir kısmının diğerlerini halifeye jurnallediğini, prensleri Samerra'ya gönderilen kimselerin taçlarını kapabilmek uğruna emîr Boğa'nın iyi niyetini elde etmek için birbirleri ile çekiştiklerini, hatta kendilerine sığınmak için gelen çaresiz prensi Boğa'ya teslim edenlerin bile çıktığını uzun uzun anlatarak bu tip kusurların listesini sayar ve şunu eklemeyi unutmaz: "Bu krizde bütün Ermeni aileleri bencilce hareket ederek vatandaşlarına, yakınlarına ve ülkelerine karşı gerçek hain diyebileceğimiz insanlar çıkarmışlardır. Oysa Tarihçiler, onlar ustaca kılavuzlukları ile ülkeyi kurtardılar, derken onlar hakkında çok ağır bir karar vermemişlerdir" der. Laurent, *L'Arménie*, s. 121.

⁷¹ Grousset, *L'Arménie*, s. 363.

başlamak üzere hazırlıklar tamamlandı. Emîr Boğa, Dubeyl'de kaldığı süre içerisinde Şırak (Arpaçay) ve Kağızman deresi yörelerinin beyi olan Sembat Ablabas'ı ziyaret etti. Sembat Abbâsî valileriyle bağlılık sözleşmesi yapmış ve daima bu yemine bağlı kalmıştı.⁷²

2. EMİR BOĞA'NIN TİFLİS ve ÇEVRESİNE YAPTIĞI AKINLAR

238/852 yılı başlarında karargâhını Tiflis'in doğusunda kuran Emîr Boğa, yirmi yıldan (833-853) beri şehrin hakimi olan Emevîlerin azatlısı İshak b. İsmail üzerine Zîrek et-Türkî'yi gönderdi. İshak, birbiri ardından gelen bir çok valiye kafa tutmuştu. Ya'kûbî'nin bildirdiğine göre, Emîr önce kendisine mektup yazarak yanına gelmesini istemişti. İshak ise sultana itaatten ayrılmadığını, mal istediğinde mal, adam istediğinde adam gönderdiğini; fakat yanına gelemeyeceğini söyledi.⁷³ Zîrek, Kura nehrini geçerek Tiflis meydanına ulaşırken, Ebu'l-Abbâs el-Vatî en-Nasrânî de, diğer yandan gelerek Zîrek ile buluştu ve şehri kuşatma altına aldılar.⁷⁴

İshak b. İsmail, bunun üzerine şehirden çıkarak Zîrek'i karşıladı ve böylece iki ordu savaşmaya başladı. Emîr Boğa ise Tiflis meydanını uzaktan kontrol eden bir tepeye çıkıp savaşın seyrini izlemeye koyuldu.⁷⁵ Bir yandan Zîrek'e yardımcı kuvvetler gönderen Boğa, diğer yandan neftçilere haber ulaştırarak şehrin ateşe verilmesini emretti. Ahşap binalardan oluşan şehir kısa zamanda alevler içinde kaldı. Rüzgarın etkisiyle bir anda yangın, İshak'ın sarayının bulunduğu semte ulaşmıştı. Tiflis emîri ve oğlu Ömer yangın telaşıyla şehre doğru yönelince Türk ve Magribliler tarafından yakalanarak Emîr Boğa'nın yanına getirildiler. Boğa el-Kebîr, söz dinlemeyen bu asinin boynunun vurulup Kura nehri kenarında asılmasını emretti.⁷⁶ Grousset Tiflis'in ele geçirilmesi sırasında, Artvin, Ardanuç, Göle ve Ardahan kuropalatı olan Bagratlı prensinin halifenin gözüne girebilmek için Boğa'ya yardımcı olduğunu söyler ve onun rakip prensliklerin ortadan kalkmasından mutlu olduğunu belirtir.⁷⁷

Tiflis şehri bu yangın ve çarpışmalardan çok büyük zararlar görmüştü. Tiflis'in ele geçirilmesinden sonra Boğa, bir kısım birliklerini, İslam Tarihçilerinin Sannariye dedikleri vahşi Hıristiyan dağlılarına boyun eğdirmek için kuzeye gönderdi. Günboyu devam eden saldırılar dağlılar tarafından püskürtüldü.⁷⁸ Sık

⁷² Sembat Ablabas'la ilgili Ermeni Tarihçileri farklı değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bir kısmı onun Boğa ile işbirliği yapan bir hain, diğer kısmı ise, Ermenileri büsbütün yok olmaktan koruyan ve kurtarabildiğini kurtararak fırtınayı atlatmayı becerebilen politik zekasını övmüşlerdir. Bkz. Grousset, *L'Arménie*, s. 363.

⁷³ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 490.

⁷⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 67; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûm*, II, 290.

⁷⁵ Et-Taberî, *Tarih*, X, 43.

⁷⁶ "İshak gayet şişman, iri kafalı, çirkin, kel ve şaşlı gözlü birisiydi." Taberî, *Tarih*, X, 44.

⁷⁷ Grousset, *L'Arménie*, s. 364.

⁷⁸ Ya'kûbî, *Tarih*, II, 490.

ağaçlıklarla kaplı sarp dağlar üzerindeki erişilmez kaleleri direnişçilerin işini kolaylaştırıyordu.

Emîr Boğa'nın kendisi ise Beylekân⁷⁹ taraflarında Haçen kalesi prensi Ebû Mûsâ İsa b. Yûsuf üzerine yürüdü. Karargâhını Berde'a'da kuran emîr, Ebû Mûsâ'nın kendisine boyun eğmesi yönünde haber ulaştırmış; fakat o direnmeye karar vermişti. Bir süre dağlarda savunmalarını sürdüren Agahunililer,⁸⁰ Ebû Mûsâ'nın yanında bulunan Şırak ve Kağızman deresi prensi Sembat Ablabes'in Boğa'nın tarafına geçip ona güvenini sunmasıyla cesaretlerini tamamen kaybettiler. Bir süre sonra Ebû Mûsâ, kendisine eman verilmesi üzerine Boğa'nın karargâhına geldi.⁸¹ Oradan oğluyla birlikte Samerra'ya gönderildi.

Emîr Boğa, bir başka askeri birliği ise Zîrek et-Türki komutasında Tiflis ve Berde'a arasında yer alan Sıyuni prensliği üzerine gönderdi. Vasak ve Aşot adlı iki kardeş tarafından yönetilen bu yöre halkı, Zîrek'in haberini alınca korunaklı Balh kalesine sığındılar. Fakat prensleri Vasak burada durmayarak kaçtı. Sürekli bir şekilde Zîrek'in atlıları tarafından izlenince Gökçe Göl'ünün doğu yakasında Gardman⁸² bölgesine geçti. Kendi akıbetinden korkan Gardman prensi Kıttric Vasak'ı zincirleterek Boğa'ya teslim etti. Bir süre sonra Boğa aniden Gardman'a giderek Kıttric'i de tutuklattı.

Boğa el-Kebîr, Tiflis ve Berde'a çevresinde düzeni yeniden sağlayınca Kura nehri üzerinde bulunan Şemkûr şehrini imar ederek Müslümanların yerleşimine açtı.⁸³ Hazarlardan gelip eman isteyen ve İslam'a girmeyi arzulayanları oraya yerleştirdi. Berde'a'dan oraya tüccarlar getirtti ve oranın ismini Mûtevekkiliye koydu.⁸⁴ Grousset, Boğa'nın bu suretle bölgede devlet hâkimiyetini sağlamlaştırıp Ermenileri daha iyi kontrol edebileceğini umduğunu belirtmektedir.⁸⁵

⁷⁹ Batılı Tarihçiler burasını Albanya olarak isimlendirmektedirler. Bkz. Laurent, *L'Arménie*, s. 121.

⁸⁰ Ermeni Tarihçileri bu bölgeye Agahuyani ismini verirler. Bkz. Laurent, *L'Arménie*, s. 121; Grousset, *L'Arménie*, s. 364.

⁸¹ Laurent, Sembat Ablabes'in bizzat kendisinin Boğa'nın Duvin'e varışında onun yanına gelip selamlarını sunduğunu ve emîri Albanya prensi Ebû Mûsâ'ya karşı destekleyip cesaretlendirdiğini yazar. Laurent, *L'Arménie*, s. 121.

⁸² Et-Taberî, *Tarih*, X, 44; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 69; Laurent, *L'Arménie*, s. 121.

⁸³ El-Belâzûrî, Ebu'l-Abbas b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ', Beyrut, 1987, s. 286.

⁸⁴ El-Belâzûrî, *Fütûh*, s. 286.

⁸⁵ Grousset, *L'Arménie*, s. 365.

3. EMİR BOĞA GÜÇLERİNİN İSPİR'E AKINI

İslam Tarihçileri hiç söz etmemekle birlikte Ermeni ve Bizans kaynakları Emîr Boğa'ya ait bir birliğin İspir prensliğine yaptığı akından bahsederek bu saldırının ancak Bizanslılarla yapılan işbirliği sayesinde önlenemediğini belirtirler.⁸⁶

Bagratlıların bir kolu, Bizans sınırı olan İspir'de bir prenslik kurmuşlardı. Burası Galabar işhani denilen enerjik ve savaşçı bir prens tarafından yönetilmekteydi. Çoruh vadisi üzerinde yer alan İspir prensliğinin yönetim merkezi, Aşharaberdi idi. Daha önce belirtildiği üzere, Boğa'nın öntünden kaçan Vaspurakan prenslerinin Ardzurunî kolundan Ebubelc'in oğlu Gurgen Ağrı dolaylarında akrabası Kurdik Mamikyon'un yanına sığınmış, Kurdik ailesi öldürülünce Gurgen Ardzurunî Galabur İşhani'nin yanına geçerek onun hizmetine girmişti. Uygun fırsatları değerlendirip komşu Bizans temalarına beraberce akınlarda bulunan bu ikili, son olarak günümüzdeki Bayburt yakınlarında, Armanyak kalelerinden birini ele geçirdiler. Tam bu sırada Emîr Boğa tarafından gönderilen bir askeri birlik İspir yöresine saldırılarda bulunmaya başladı. Bunun üzerine Galabar derhal Gurgen Ardzurunî aracılığı ile Bizanslılarla görüşmelere başladı ve Abbâsi tehdidinden kurtulmak için ele geçirdikleri Armanyak kalesini geri verdiler. Bu görüşme ve işbirliği, Galabar'ı ve prensliğini kurtararak Boğa'nın gönderdiği birliklerin ilerleyişini durdurdu.

Boğa el-Kebîr, kurulu düzene bağlılık ve huzurun sağlanması yönündeki çabalarını h. 241/855 yılında tamamlayarak Samerra'ya döndü.

4. İSYANIN BASTIRILMASIYLA İLGİLİ DEĞERLENDİRMELER

Bu bölümde ayaklanmanın bastırılması esnasında Ermeni prenslerinin ve Emîr Boğa'nın tutumuyla ilgili değerlendirmeleri ele alacağız.

Laurent, Boğa'nın bölgeye gelişi sırasında prenslerin tutumunu şu özlü ifadeyle tablolaştırır: "Bedbahtlık ve Feodal gelenekler, yaşamak için Ermenilere esnek ve bükülgen olmaları gerektiğini öğretmişti."⁸⁷ Gerçekten de imparatorluk otoritesinin zayıf olduğu dönemlerde ortak amaçlarını gerçekleştirmek için kolayca bir araya gelebilen bu prensler, merkezi gücün demirden yumruğunu karşılarında bulunca aynı hızla dağılmışlardı. Kimileri kişisel güvenliklerini sağlamak için el altından gizlice Boğa'yla haberleşiyor, kimileri gözüne kestirdiği prenslik tâcını kapabilmek için birbirleriyle çekişiyor, kimileri de kendi paçasını kurtarmak için Abhazy ve İspir gibi daha güvenli yerlere kaçıyor. Hatta onların içinde çaresiz bir şekilde kendisine sığınan komşu prensi, Boğanın birliklerine teslim edenler, askeri birliklerin bölgede kolayca ilerlemesi için kılavuzluk edenler bile vardı. Bu örnekleri her zaman meşru devlet güçleriyle işbirliği yapan ancak ırkdaşı ve dindaşı

⁸⁶ Bkz. Laurent, *L'Arménie*, s. 120; Grousset, *L'Arménie*, s. 365 vd.

⁸⁷ Laurent, *L'Arménie*, s. 122.

Vasपुरakan prensi Aşot Ardzuruni'nin tutuklanmasına gözyaşlarını tutamayarak yardımcı olan Müküs prensini ilginç ve manidar tutumuyla bitirelim.⁸⁸

Yukarıda sergilenen tutumlarla ilgili değerlendirmeler, iki ana grupta toplanabilir.⁸⁹ Birincisi, kesin darbenin öngörüldüğü böyle durumlarda yok oluştan kurtuluş ümidiyle olsa bile, gösterilen tavırların tam anlamıyla gerçek bir hıyanet olduğunu ileri sürmektedir. İkinci görüş ise, ilk bakışta yadırganabilecek bu davranışların gerçekte Ermenilerin yararına yapıldığını öne sürerek hafifletici mazeretler bulmaya çalışır.⁹⁰ Hatta daha ileri giderek, bu girişimlerin fırtına esnasında Ermenileri büsbütün yok olmaktan kurtaran politik dehanın gereği olduğunu savunur.

Emîr Boğa'yla ilgili doğru değerlendirmeler yapabilmek için onun nasıl bir süreçte bölgeye gönderildiğini akılda tutmak gerekir. İlk vali Ebû Sa'îd Muhammed'e ödenmesi gereken vergiler, ancak silah zoruyla ödenmiş, ertesi yıl vergi görevlileri kovulmuş,⁹¹ ikinci vali güvenliği sağlamaya çalışırken, bulunduğu yerde kısıtılıp bütün garnizonuyla birlikte hunharca katledilmiş, savaşmayanlar şiddetli soğukta çirilçiplak yürütülmüş, kışlık için çevre yerleşim alanlarına dağıttığı askerler aynı gün üzerlerine gönderilen prensler tarafından öldürülmüştü.⁹²

Büyük bir orduyla bölgeye ulaşan Emîr Boğa, bu gücü kullanmadan önce, prenslere mektuplar yazarak onları yanına çağırdı, antlaşmalar yaptı veya gerekli gördüğü yetkililere eman verip Samerra'ya gönderdi. Askeri harekâtlar ancak otoriteyi tanımayıp karşı koyan, çağrıya kulak asmayıp kalelerine çekilerek savunmaya geçen gruplara karşı gerçekleştirildi.⁹³ Boğa'nın askerlerine karşı "kahramanca savaşan"⁹⁴ ve onları taş yağmuruna tutup birçoklarını öldürenlere karşı şiddet de kullanıldı.⁹⁵ Korunaklı kalelerde savunmaya geçenlere karşı çoğunlukla diplomatik ve psikolojik⁹⁶ yöntemler kullanıldı. Prenslerin ele geçirilmesinde onların iktidar hırs ve özlemleri Boğa'nın çok işine yaradı.

Laurent, halifenin Yûsuf ve Boğa'yı Ermeniye'ye gönderirken ne olursa olsun, oradaki prensleri yok etme projelerinin olmadığını, onların amaçlarının

⁸⁸ Bu örneklerle ilgili daha detaylı bilgi edinmek için bkz. Laurent, *L'Arménie*, s. 121 vd.

⁸⁹ Bkz. Laurent, *L'Arménie*, s. 122 vd.

⁹⁰ Grousset, *L'Arménie*, s. 364-365.

⁹¹ Bkz. Bu makalenin "İsyanın Ayak Sesleri" başlıklı bölümü.

⁹² Bkz. Bu makalenin "İsyanın Büyümesi ve Vali Yûsuf'un Öldürülmesi" başlıklı bölümü.

⁹³ Bkz. "Boğa Ahlat'ta" başlıklı bölüm.

⁹⁴ Grousset, *L'Arménie*, s. 360; Büyük Albak bölgesinde Gurgen Ardzuruni'nin emîr Boğa'nın birliklerine saldırısı sonucunda 1800 kişi ölmüştü. Bkz. Grousset, *L'Arménie*, s. 361.

⁹⁵ Grousset, *L'Arménie*, s. 360.

⁹⁶ Bkz. Grousset, *L'Arménie*, s. 360, 361, 365.

basitçe asileri kurulu düzene boyun eğdirmek ve bağılıklarının kanıtı olarak rehiner almaktan ibaret olduğunu söyler.⁹⁷ Ermeni tarihçilerine inancak olursak, Emîr Yûsuf ve Boğa, askerleri adına arazilere el koyacaklar ve prenslikleri ortadan kaldıracaklardı. Oysa Laurent, "Ermeni tarihçileri, yurttaşlarının mahrumiyetlerini şikayet ettikten sonra hiçbir Arabın bir prens veya Ermeni soylusunun topraklarına konduğunu belirtmezler. Saydıkları bir dizi olaydan ortaya çıkan sonuç, Ermeni prensliklerinin yıkılmadığıdır."⁹⁸ demektedir.

İşyanın bastırılması sırasında sadece Bagrevan prensi Kurdik Mamıkıyon'un öldürülmesi, Mütevekkil'in ölümünden hemen sonra Ermeni prensliklerinin sayısının daha da artıp her birinin ya eski prensleri veya doğrudan mirasçıları tarafından yönetiliyor olması, yukarıdaki görüşlerin doğruluğunu güçlendirmektedir. Geriye sadece Yûsuf'un katilleri olup kanları mübah sayılan Huyit ve Sason dağlılarından öldürüldüğü kaynaklarda belirtilen 30.000 kişi ve Tiflis'in yakılması kalmaktadır ki bölgenin yapısı da göz önüne alınca verilen rakamların abartılı olduğu düşünülebilir. Ermeni Tarihçilerinin zaman zaman göz yaşları içerisinde anlattıkları ve kendi toplumlarına yönelik sandıkları olayların niteliğinin daha iyi anlaşılması ve karşılaştırılmasının yapılabilmesi için makalemimizin baş taraflarında geçen Boğa'nın biyografisini ve diğer ayaklanmalardaki tutumunu iyice incelemek gerekir.

III. SONUÇ

Ermeniyeye bölgesinde Ebû Sa'îd Muhammed'in valiliği döneminde başgösteren karışıklıklar, 852 yılında onun yerine atanan Yûsuf Muhammed'in öldürülmesiyle isyana döndü. Bölgedeki gelişmelere acil olarak son verme gereği duyan Halffe Mütevekkil, isyanları bastırması konusunda yeterli deneyimi bulunan Türk komutanı Boğa el-Kebîr'i büyük bir orduyla Ermeniyeye'ye gönderdi.

Güneyde Erzen, Van ve Muş bölgelerinde düzeni sağlayan Boğa, Aras ve Kura vadilerine ulaştı. Dubeyl, Beylakân ve Tiflis yeniden hilafet merkezine boyun eğerken bütün bu bölgelerde yönetimi elinde tutan prensler aileleriyle birlikte Samerra'ya gönderildi. Üç yıl devam eden kesintisiz çabıyla Boğa, çok önemli sonuçlar elde etti ve 855 yılında Samerra'ya döndü.

Ermeniyeye bölgesinde başgösteren ayaklanma, Boğa el-Kebîr'in deneyim ve kararlı tutumu sayesinde tamamen ortadan kaldırılmıştır. Yörede huzurun yeniden sağlanması neticesinde daha çok barışçı yöntemlerle problemler çözülmüş; ancak başkaldırıda ısrar edenlere karşı güç kullanılmıştır. İsyan bastırıldıktan sonra hiçbir yetkilinin prenslerin topraklarını ele geçirmediği göz önüne alınacak olursa, amacın asileri kurulu düzene karşı boyun eğdirmek olduğu çok daha iyi anlaşılabilir. Aslında prenslerin Samerra'ya rehin olarak götürülmesi de bölgede huzurun devamı açısından gerekli görülen bir garanti faktörü olarak değerlendirilmelidir. Zaten

⁹⁷ Laurent, *L'Arménie*, s. 125.

⁹⁸ Laurent, *L'Arménie*, s. 124-5.

Mütevekkil'in ölümünden kısa bir süre sonra prensliklerin tamamen eski prens veya kanunî mirasçıları tarafından yönetilmesi gerçeği, bu görüşü doğrular.

IV. KAYNAKLAR

- Belâzûrî, Ebu'l-Abbas b. Yahyâ b. Câbir (ö. 279/892), *Fütûhu'l-Buldân*, nşr. Abdullah Enis et-Tabbâ', Beyrut, 1987. (Türkçe trc. Mustafa Fayda, İstanbul, 1987.)
- Ercilasun, Ahmed Bican, *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bak. Yay., Ankara, 1991
- Grousset, René, *Histoire De L'Arménie Des Origines A 1071*, Paris, 1947.
- Günaltay, M. Ş., "Abbasoğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türkler", *Belleter*, VI/23-24, 177-205, Ankara, 1942.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ahmed b. Ali (ö. 463), *Tarihu Bağdad*, Beyrût, ts.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ Hâfız (ö. 774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 3. bs., I-XIV, Beyrût, 1987.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Muslim (ö. 276/889), *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâş, Kâhire, 1981
- İbn Tağrıberdî, Cemâluddîn Ebi'l-Mehâsin Yûsuf (ö. 847/1448), *en-Nucûmu'z-Zâhire fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, Kâhire, 1963.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman Ali b. Muhammed (ö. 579), *el-Muniazam fi Tarihi'l-Umem ve'l-Mulûk*, thk. Muhammed Abdulkadir Ata-Mustafa Abdulkadir Ata, I-XVIII, Beyrût, 1992
- İbnu'l-Esîr, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, *el-Kâmil fi't-Tarih*, yay. C. J. Tornberg, Beyrût, 1982. (Türkçe trc. Ahmet Ağırakça- Abdülkerim Özyayın, İstanbul, 1985)
- Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lugat-it-Türk*, çev. Besim Atalay, TTK Yay., Ankara, 1986
- Laurent, J., *L'Arménie Entre Byzanes Et L'Islam Depuis La Conquête Arabe Jusqu'en 886*, Paris, 1919.
- Le Strange, Guy, *The Land of The Eastern Caliphate*, Ar. Trc. Beşir Fernîs- Corc Avvad, Beyrût, 1975.
- Mayewski, *Van-Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiği*, terc. Süvari Binbaşısı Sadık Bey, Matbay-ı Askeriye, İstanbul, 1330.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö. h. 346), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kâhire, 1973.

- Sa'îd b. Batrik, *Kitabu't-Tarîhi'l-Mecmu'* 'ala't-Tahkik, Yahya b. Sa'îd el-Antakî'nin Tarîhi ile birlikte, yay. L. Chikho, B. Carra de Vaux ve H. Zeyyat, Beyrût, 1909.
- Safadî, Selahaddin Halil b. Aybek, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, Stuttgart, 1991
- Semânî, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur (ö. 562/1166); *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya, 'ys., 1980
- Streck, "Ermeniye", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1948.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed, *Tarîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Beyrût, 1987
- Türkiye Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, TTK Yay., Ankara, 1965
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebi Ya'kûb b. Cafer b. Vehb b. Vazih, *Tarîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Beyrût, 1992
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları(2) İnâk et-Türki", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 1971.
- Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler Devrinde Türk Komutanları (1) Boğa el-Kebîr et-Türki", *Türk Kültürü Araştırmaları*, II, 194-203, Ankara, 1965.

ABSTRACT

Troubles had been appaired in region of Ermenia at period of Caliph al-Mutawakkil. The governer who had been sent for preventing those troubles had been killed. A big revolt had been appaired. The Caliph sent Bogha al-Kabîr who had undertaken important duties in crushing revolts of Hicaz and Mangûçur and Babek to this region.

Bogha al-Kebîr started his duty from Erzen region. Later, he secured order which has been lost at regin of Muş and Bitlis and Van Golu territory. The next year, The Emeer who had gotten hold of Tiflis, brought rebels round as he sent military units to Ispir from east of Gokçe Lake and sent most of princes at this region to Samerra as pledges. Thus, Bogha who obtained loyalty to established order, came back to Caliphate center in the end of third year.

**SELÇUKLULAR'IN DENİZ POLİTİKASI VE
DENİZCİLİK FAALİYETLERİ****Dr. Hasan GEYİKOĞLU*****ÖZET**

Türkler'in anavatanı Türkistan, denizlere uzak idi. Türkler ilk defa Selçuklular zamanında Anadolu'da büyük denizlere ulaşmışlar ve denizcilik faaliyetlerine başlamışlardır. Planlı ve teşkilâtli denizcilik yapan ilk Türk büyüğü Çaka Bey'dir. Daha sonra Anadolu Selçukluları da Antalya, Alâiye ve Sinop'u fethederek Akdeniz ve Karadeniz'de düzenli ve devamlı denizcilik faaliyetinde bulunmuşlardır.

Türkler, tarih boyunca, yaşadıkları ülkelerin coğrafi şartlarına en iyi şekilde uyumunu bilmişlerdir. Bu uyumun yanı sıra Türkler, coğrafi imkânlardan da en geniş şekilde faydalanmışlardır. Türkistan'da Türkler'in hayatında suyun büyük bir yeri vardı. Türkler, suyu bulabilmek, su kenarlarına hâkim olabilmek için tarih boyunca devamlı mücadele halinde olmuşlardır. Türkistan'dan dışarıya yapılan göçlerin önemli sebeplerinden biri susuzluktur. Türkler, Anadolu'ya gelmeden önce açık denizlere ulaşamadıkları için, bir deniz politikası izleme ve denizcilik faaliyetinde bulunma imkânına sahip olmamışlardır¹. Anadolu'nun fethiyle denizlere ulaşınca denizin ve denizciliğin önem ve değerini iyi kavramışlardır. Selçuklular'dan günümüze kadar Anadolu'da meydana getirilen Türk medeniyetinin gelişmesinde denizlerin ve Türk denizciliğinin de büyük payı vardır².

İlk Selçuklu Sultanları Tuğrul Bey (1040-1063) ve Alp Arslan (1063-1072), açık denizlere ulaşmamışlardır. Alp Arslan, 1070 yılında çıktığı büyük seferle, Suriye ve Mısır'ı fethetmeyi hedeflemişti. Ancak Bizans imparatoru IV. Romanos Diogenes'in doğu seferine çıkması üzerine, Alp Arslan, Halep civarından geri döndü. Nihayet, iki taraf arasında cereyan eden Malazgirt Meydan Savaşı (26 Ağustos 1071), Selçuklular'ın zaferiyle sonuçlandı. Her ne kadar bu gelişme

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

¹ Türkler'in İslâmiyet'ten önce, Çin ve Hindistan'da deniz kıyılarına inerek oralarda denizcilik yaptıklarına dair kaydı (H. Tezel, Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi, c.1, İstanbul 1973, s.3) kabul etmek zordur.

² M.A. Köymen, "Türkler'in Anadolu'da Denize İlk Ulaşmaları ve Türk Dehasının Jeopolitikten Faydalanarak Medeniyet Kurmada Gösterdiği Üstünlük, I", Millî Kültür, c.1, sayı:3, Mart 1977, s.8; H. Geyikoğlu, Selçuklular Zamanında Antalya, Lisans Bitirme Tezi, Erzurum 1981, s.79.